

LEZING GROOTE WAARD VAN ZUYTHOLLANT

Lezing Probus Club 2 te Oosterhout, d.d. Maandag 26 maart 2012

Ontstaan, ontwikkeling, overstroming en terugwinning van de graanschuur van Nederland

Slide 1 Titelslide

Inleiding:

Dames en Heren, hartelijk welkom allemaal. Ik ben Ton Lensvelt uit Dussen, gepensioneerd, vroeger werkzaam bij DSM als financieel analist waar ik mij vooral bezig hield met de voorspelling van de vraag, het opstellen van korte - en lange termijn plannen, investeringsberekeningen en analyses van de financiële resultaten. Thans ben ik als bestuurder actief in het verenigingsleven maar vooral enthousiast amateur-streekhistoricus.

Er is mij gevraagd iets te vertellen over de geschiedenis van de Groote Waard, de laatmiddeleeuwse polder, grofweg gelegen tussen Dordrecht – Woudrichem – Heusden – Waalwijk - Geertruidenberg en Moerdijk.

Keerpunt in de geschiedenis van die Groote Waard is de overbekende Sint Elisabethsvloed van 1421. Maar er valt veel meer over deze polder te vertellen.

Slide 2 Onderwerpen

Daarbij gaan we in vogelvlucht door de ontstaansgeschiedenis, de bloeiperiode, de overstromingsperiode en de effecten daarvan.

Vervolgens geven we u een indruk van de enorme inspanningen die de inwoners van de regio zich getroostten om het ondergelopen land in fases weer terug te veroveren op het water.

Hierbij zoemen we in op het Land van Heusden en Altena met onder meer de aanleg van de Kornsedijk en de bedijking van de Zuid Hollandse Polder.

We volgen de ontwikkelingen daarna met de aanleg van de Straatweg, de voorloper van de rijksweg A27 en we lopen mee met de landmeters voor de eerste kadastrale opmeting van het gebied omstreeks 1830.

Ter afsluiting nemen we de werken tot het graven van de Bergsche Maas onder de loep. Eventuele vragen kunt u aan het eind van mijn verhaal stellen.

Nederland is een waterstaat. Om in dit deltagebied te kunnen wonen, moesten de bewoners zich beschermen en verdedigen tegen de zee en het hoogwater van de rivieren. Die “strijd tegen het water” maakte Nederland vermaard.

Maar de natuurlijke omstandigheden maakten grote delen van Nederland ook eeuwenlang onbewoonbaar. De schaarse bewoning beperkte zich tot de hogere vloedvrije delen van het land. Geleidelijk aan deden de bewoners pogingen om de drassige veengrond voor landbouw en veeteelt geschikt te maken. De ontginning van de veengebieden was in die strijd tegen het water dus een offensieve daad.

De geografische omstandigheden waren ook uitermate gunstig, mits men het geweld van de zee in toom kon houden en de moeilijkheden ontstaan door ontginningen overwon. De ligging van de delta van de grote rivieren bood uitstekende

handelsmogelijkheden en het slib van de zee en de rivieren maakte het deltaland tot een vruchtbaar land. Daarbij leverde het veen in gedroogde vorm van turf een goede brandstof. Niet voor niets groeide Nederland uit tot een belangrijk land, korte tijd een wereldmacht zelfs. Maar we gaan eerst even verder terug in de tijd.

Ontstaansgeschiedenis

Prehistorie (12.000 vChr – 15 vChr):

Slide 3 Nederland onder het ijs

Het grote rivierdal van Rijn en Maas is ontstaan ongeveer 200.000 jaar voor Christus (tijdens het Saalien II (236.000-126.000 vChr). Door de landijsbedekking werden in Midden-Nederland stuwwallen opgeworpen, waardoor de toenmalige rivieren Rijn en Maas niet langer in noordwestelijke richting konden afwateren en gedwongen werden een meer westelijke loop te kiezen.

Slide 4 NW-Europa omstreeks 8.000 cChr

In het Laat Glaciaal (meer dan 12.000 jaar geleden), toen het landijs zich inmiddels had teruggetrokken, was Nederland een naar het westen aflopende koude, zandige en grindrijke woestijnvlakte, ver van enige zee gelegen. De zeespiegel lag 50 meter lager dan nu. De huidige Doggersbank vormden destijds heuvels in het landschap. De rivieren Rijn, Maas, Schelde, maar ook bijvoorbeeld de engelse Theems, mondden allen uit in het Kanaal.

De voorloper van de Maas moet u zich voorstellen als een vlechtende rivier die regelmatig van stroombed veranderde, met op de oevers hier en daar wat opgestoven zandduinen (donken genoemd).

Met de start van het warmere Holoceen (circa 10.000 jaar geleden) veranderde de grindvlakte geleidelijk in een systeem van verhoogde zandige stroomgordels met tussenliggende kleiige komgebieden waarin uitgestrekte moerassen ontstonden. Doordat de zeespiegel begon te stijgen, drong het water de Noordwestelijke-Europese laagvlakte binnen, waarbij de Noordzee werd gevormd.

Slide 5 Helinium

Via het gemeenschappelijke estuarium van de Rijn, Maas en Schelde, door de Romeinen Helinium genoemd, kwam de opdringende zee zo ook in het rivierdal van de Maas. Het grondwaterpeil steeg en het land vernatte waardoor er veen ontstond; een metersdik pakket. De rivier werd een getijdenstroom, gesmoord in een zompig moeras. Daarbij vormde het gebied van de latere Groote Waard destijds al de overgang van een zoetwatergetijdengebied naar een rivierenlandschap.

De voorloper van de Maas stroomde er aanvankelijk alleen van oost naar west en had dus nog niet de noordwestelijke aftakking vanaf Hedikhuizen via Heusden naar Woudrichem. De Bommelerwaard en het Land van Heusden en Altena waren zodoende nog één gróót rivierengebied, aan de noordzijde begrenst door de Waal en de Merwede en aan de zuidzijde door de Mosa Antiqua.

Tussen deze twee rivieren bevonden zich een aantal (4) van oost naar west lopende stroomruggen of oeverwallen. Dit zijn verhogingen in het landschap ontstaan door afzettingen van rivieren.

Romeinse tijd:

Slide 6 Nederland in Romeinse tijd

Het was op deze stroomruggen of oeverwallen waar de eerste bewoners zich vestigden. De oudst bekende sporen van bewoning in het Land van Heusden en Altena zijn aangetroffen in het oostelijk deel en dateren uit de Midden Steentijd (zo'n 10.000 jaar geleden).

In het midden van het gebied, op de stroomrug van de Alm, is een vindplaats bekend van de Vlaardingse cultuur uit de Nieuwe Steentijd van zo'n 2500 jaar voor Christus.

Maar ook later, in de Romeinse tijd (50 vChr - 500 nChr), werden deze van nature hoger gelegen stroomruggronden uitgekozen voor bewoning. Men vond er immers bescherming tegen de voortdurende bedreiging door het water. Vooral in het oostelijk deel van de Groote Waard, in het Land van Heusden, werden Romeinse woongronden gelokaliseerd. Verder naar het westen zijn de oeverwallen nauwelijks nog herkenbaar en op vele plaatsen weggespoeld door latere overstromingen of bedekt door een dikke laag sediment.

Slide 7 Romeinse wegen

De Romeinse tijd was een periode van relatieve welvaart. De Maas (Fluvius Batavus) vormde een rivier van betekenis en de streek profiteerde ook van de gunstige ligging vlakbij Romeinse wegen. Zo liep er een weg ten noorden van de Maas van oost naar west. Deze oost-west route werd bij Caspingio gekruist door een zuid-noord route naar Utrecht. Dit kruispunt van twee belangrijke wegen lag in de huidige Biesbosch.

Met het ineenzakken van het Romeinse rijk kwam er een einde aan deze gunstige omstandigheden. Plunderende Germaanse troepen en piraterij vanuit zee maakten dat het gebied toneel werd van strijdende partijen en epidemieën. Het gebied raakte ontvolkt. Bomen en struikgewas overwoekerden de weiden en akkertjes.

Teisterbant:

Slide 8 Teisterbant

Pas na enkele eeuwen trok het gebied weer mensen aan. Het westelijk deel van het Land van Heusden en het gehele Land van Altena behoorden toen tot de Karolingische graafschapsgouw Teisterbant met als hoofdplaats Tiel. De naam duidt op een grensligging, en wel ten opzichte van reeds ontgonnen gebied. Uitbreiding geschiedde vooral in westelijke richting. De Teisterbanders zijn in de Groote Waard vooral actief geweest rond Woudrichem. Dat kan afgeleid worden uit de talrijke "wijk" toponiemen,

die in een kring rondom Woudrichem gelegen zijn. Deze zijn ontstaan in de negende en de tiende eeuw toen dit gebied vanuit de hoofdplaats Woudrichem ontgonnen werd.

Groote Waard:

Slide 9 Grote Waard vóór Sint Elisabethsvloed

In de tweede helft van de tiende eeuw verbeterde het klimaat. Er volgde een periode van zeer droge zomers waardoor meer veengebied in ontginning genomen werd. De eerste dijken werden aangelegd. In de elfde eeuw vonden op last van de graaf van Holland de eerste systematische ontginningen plaats in het zuid-westelijk deel tussen Maas en Merwede, meer in het bijzonder tussen Dordrecht en Dussen. De talrijke “kerk” toponiemen langs de Maas en de Dubbel zijn hier het resultaat van. Ze dateren waarschijnlijk uit de twaalfde – en dertiende eeuw.

In de 13e eeuw (1282) werden een groot aantal waterstaatkundige werken uitgevoerd die uiteindelijk leidden tot een volledige aaneendijking van het gebied tussen Dordt en Heusden, dat enige tijd later bestuurlijk onder de bemoeienis van het waterschapsbestuur van de Groote Waard kwam te vallen. Een naam met recht gekozen, want met zijn 40 kilometer lengte en 20 kilometer breedte vormde de Groote Waard inderdaad de grootste waard binnen het oude baljuwschap van Zuidholland (het deel van Holland ten zuiden van de Hollandse IJssel).

In vier eeuwen tijd was de veenwildernis vrijwel geheel toegankelijk gemaakt en het ontginningsproces voltooid. De Grote Waard bestond uit de Dordtse waard, de Tiesselinswaard en de Strijense waard in het westen. In het oosten lagen de Landen van Altena, Dussen en Heusden en ten zuiden van de Maas het veengebied van de latere Langstraat.

De Grote Waard stond bekend om zijn korenlanden; het was in wezen de graanschuur van Holland. In veel dorpen stonden korenmolens. Het graan werd vooral gezaaid op de hoger gelegen stroomruggronden ten noorden van de Maas maar ook wel op de lager gelegen gebieden, wat duidt op een goede ontwatering.

De uitgestrekte veengronden in het zuiden (Langstraat) leenden zich goed voor turfwinning. Economisch gezien een florissante business die zelfs meer opleverde dan de akkerbouw. Ook het buitendijkse veen in het zuid-westen werd afgegraven. In dit geval echter om er het kostbare zout uit te winnen. Deze activiteit, selnering genoemd, zou uiteindelijk de ondergang worden van de Groote Waard.

In het gebied bevonden zich versterkte boerderijen en huizen, opgetrokken uit bakstenen, wat eveneens op welvaart duidt. Verder lagen er verscheiden kloosters. Ook uit de snelle ontwikkeling van de steden Geertruidenberg (stadsrechten in 1213) en Dordrecht kan worden opgemaakt dat ze profiteerden van een rijk achterland.

Landen van Dussen:

Een van de ontginningen tussen de Maas en de Alm was Heeraartswaarde met Herradeskerke. Het middeleeuwse dorp dat geldt als de voorloper van het huidige

Hank. Het was een ontginning aan het einde van de elfde eeuw van de hand van de graaf van Holland die er de beschikking had over een eeuwenoude hoeve. Reeds in 1105 zou in Heeraartswaarde een parochie geweest zijn, hoewel de aan de oever van de Maas gebouwde kerk van Herradeskerke pas in 1216 wordt vernoemd.

Onlogisch is dat niet, want zoals te doen gebruikelijk werd er eerst ontgonnen, dan ontstond er bewoning die zich rondom een toegankelijke kern allengs verder uitbreidde, zodat een parochie werd gevormd en later een kerk gesticht, waarna de nederzetting een kerknaam gekregen zal hebben.

Naast Heeraartswaarde met Herradeskerke behoorde ook het aan het riviertje de Dusse gelegen Munsterkerk en Muilkerk tot de oudste ontginningen in het westelijk gebied tussen Alm en Maas.

Het verder stroomopwaarts aan de Dusse gelegen Muilkerk is waarschijnlijk van oudere oorsprong en mogelijk zelfs een ontginning van de Teisterbanders. Het toponiem zou een verwijzing naar molen (voor graan) kunnen zijn. Van het in Muilkerk gelegen gebied De Koorn staat vast dat er veel graan werd verbouwd.

Van der Dussen:

Gezien de naam Heeraartswaarde wordt bij de ontginning van het gebied een rol van de Van der Dussen's verondersteld. Vast staat alleen dat Arent van der Dussen in 1384 werd beleend met 11 morgen land, de Heiligen Gheest genoemd, die hij zelf had ingedijkt.

Slide 10 Kasteel Dussen

De Van der Dussen's werden wel de bewoners van een donjon te Dussen (in 1331), de voorganger van Kasteel Dussen. Deze was daar opgetrokken door - en op grond eigendom van de Heer van Heusden om in het grensgebied Brabants tegenwicht te bieden tegen de Hollandse sterkte ("*huys en de veste*") die in Geertruidenberg was gerealiseerd.

Omstreeks diezelfde tijd, in 1336, werd bij Geertruidenberg het kartuizerklooster gesticht en in 1341 als klooster betrokken. Het klooster lag zo'n beetje aan de monding van de Donge in de Oude Maas, pal tegenover Aartswaarde. Vanaf 1356 begon de orde haar bezit in het "overmase" Aartswaarde, maar ook in Munster- en Muilkerk, samen het latere Dussen vormend, gestaag uit te breiden.

Sint Elisabethsvloed:

Slide 11 Overstroming Grote Waard in 1421 en daarna

Behalve dat het gebied werd beheerst door het water, en ondanks de aaneengesloten bedijking en de talrijke uitgevoerde waterstaatswerken, werd de Groote Waard ook regelmatig ernstig door het water bedreigd. Die bedreiging kwam van twee kanten: het buitenwater in het zuid-westen en het rivierwater in het noorden (Merwede) en zuid-oosten (Maas). Bovendien werd de buitendijkse veenbuffer tegen het zeewater in het kwetsbare zuid-westen sterk aangetast door de selnering. De problemen begonnen al in de veertiende eeuw, maar de Sint-Elisabethsvloed van 1421 bleek funest, vooral ook

omdat nieuwe rivieroverstromingen in het noorden (de Merwede bij Werkendam) volgden: zes weken na de stormvloed van 1421, en in 1423. Toen op 18 november 1424 opnieuw een zware stormvloed voorviel, was de Grootte Waard niet meer te redden. Vooral als gevolg van grote bestuurlijke wanorde heeft volledige herdijking daarna nooit plaatsgevonden.

Schade door vloed aangericht

De schade ten gevolge van de overstromingen was groot. Het gehele westelijk deel van de Grootte Waard werd compleet overspoeld, bleef ook onder water staan en vormde een nieuwe Waddenzee (de latere Biesbosch).

Het oostelijk deel stond deels onder water. Zo ook het enige decennia daarvoor (tussen 1387-1393) totaal vernieuwde Kasteel van Dussen, waarbij de oorspronkelijke donjon (uit 1331) verbouwd was tot een echt slot. Het bastion aan het riviertje de Dusse werd grotendeels verwoest. Alleen de torens en keldergewelven hielden stand. Al vielen die later ook ten prooi aan steenjutters. Bijna een halve eeuw bleef het kasteel een onbewoonbare ruïne.

Een fikse schadepost viel dan ook te noteren bij ambachtsheer Arent III van der Dussen (zoon van Arent II de Grote). Die zag zijn inkomsten aanzienlijk slinken en invloed tanen, door het wegvallen van de revenuen op zijn enorme landbezit omdat de landerijen onder water stonden. Maar ook de overige bewoners van het getroffen gebied restte niets anders dan de wijk te nemen naar droger gebied.

Ook in de verder naaste omgeving van Aartswaarde en Dussen was de schade aanzienlijk. De parochiekerk van Emmikhoven ging verloren en werd nooit meer opgebouwd. De kerk van Op Alm werd uiteindelijk gesloopt, die van Almkerk en het slot van Altena werden zwaar gehavend. Maar ook in Genderen en Aalburg stonden jaren later nog steeds landerijen onder water.

In de Langstraat was het niet veel beter gesteld, met name in het westelijke deel. Bij Geertruidenberg was de steenweg naar het noorden, naar Dordrecht, compleet weggeslagen en de stad was aan alle kanten door water en moeras ingesloten. Doordat al hun land in het gebied onder water kwam te staan, raakte de Kartuizerorde bij Geertruidenberg in serieuze geldnood en daar kwam nog bij dat hun klooster vrijwel geheel ingesloten was door het water.

De dijk via Drimmelen naar Strijen was weggespoeld en ook de verbinding naar het oosten en zuiden was verbroken. Geertruidenberg verloor z'n positie als handelscentrum.

De Lambertuskerk van Raamsdonk bleef gespaard maar de omliggende woningen niet. En ook de kerken van Waspik en Capelle, die oorspronkelijk meer noordelijker langs de Oude Maas stonden, waren weggespoeld. De landerijen van de Waspikse kerk leverden zelfs honderd jaar later, in 1520, nog steeds niets op. De zuidelijke Maasdijk met daarop de straatweg was compleet verdwenen en daarmee tevens een groot aantal huizen.

Veel inwoners raakten totaal verarmd en zelfs edellieden en grootgrondbezitters vervielen tot de bedelstraf. Roversbenden maakten de regio onveilig, hoewel de locale overheid wel probeerde daar tegen op te treden.

Slide 12 Kaart met het brede Scheepdiep

Door de eerdergenoemde bestuurlijke wanorde, oorlogsomstandigheden en nieuwe overstromingen stokten de herstelwerkzaamheden. Het dijkgat in het zuid-westen bij Wioldrecht werd alsmaar breder en dieper en de kolossale zeearm Haringvliet-Hollandsdiep een feit. In het verlengde daarvan ontstond ten zuiden van Dussen een diepe en zeer brede kreek, het Scheepsdiep. Om bijvoorbeeld van Dussen naar Waspik over te varen, moest men maar liefst twee kilometer roeien.

Eerste bedijkingen:

Doch de bewoners van de Grote Waard bleven niet bij de pakken neerzitten en begonnen nieuwe dijken aan te leggen. De eerste fase stond meestal onder leiding van de plaatselijke heren, zij het met een octrooi van de landsheer, die er voor zorgde dat er meteen een dijkgraaf werd benoemd.

Er zijn aanwijzingen dat de aan te leggen dijken werden verhoefslaagd, dat wil zeggen dat zij werden verdeeld in stukken die door de belanghebbenden zelf op hoogte moesten worden gebracht. Als de eigenaar van zo'n dijklot zich niet meldde, raakte hij zijn land kwijt aan de heer. Deze nam het stuk dijk over dat op dit land verhoefslaagd was. Eventueel trad hierbij een vermogend man op als geldschieder. Wie aan zijn verplichtingen had voldaan, had zijn land "bedijkt" en had het daarmee als het ware teruggekocht.

De heer, of eventueel de dijkgraaf dan wel een kapitaalkrachtige persoon, kwam zodoende in het bezit van flink wat onbeheerde stukken land; dat heette "naar dijkkracht opwinnen". Als gevolg hiervan vond er in de streek een behoorlijke herschikking van het landeigendom plaats.

Gefaseerde terugwinning Land van Heusden en Altena

Slide 13 Bedijkingen ná de Sint Elisabethsvloed

De gefaseerde bedijking van het Land van Heusden en Altena blijkt uit de aanleg van een heel scala van dijken en dijkjes. Vanuit het oosten werd het water als het ware "dijk voor dijk" naar het westen teruggedrongen.

A: dijk van de Heusdense- of Nieuwe Maas, 12de - begin 13de eeuw; B: **Zoutendijk - Genderensdijk - Elshoutse dijk, 1432-1435**; C: Drongelse Zeedijk - **Mosterdijk, ca. 1450**; D: Achterdijk en Rietdijk van Op-Andel, 1432-1450; E: Rietdijk van Neer-Andel en Giessen; F: Oudendijk van Woudrichem; G: Rijswijkse dijkje; H: Merwededijk - Werkense dijk - **Kornse dijk - Oude Maasdijk, tracé van 1461**.
Basis: Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden.

Nieuwe winterdijk in Langstraat

Ook ten zuiden van De Maas begonnen herstelwerkzaamheden op gang te komen. In 1442 werd door de stedelijke regering van Dordrecht bevolen een nieuwe straatweg aan te leggen tussen Raamsdonk en Besoyen die tevens als zeekerende dijk dienst ging doen. Het betrof de Winterdijk die later via Waalwijk werd doorgetrokken tot aan Elshout. Door de gedeputeerden van Dordt en Geertruidenberg werd in samenspraak met Dirk van de Merwede, baljuw van Zuid-Holland, besloten deze dijk meer naar het

zuiden aan te leggen. De realisatie verliep echter uiterst moeizaam. Pas in 1465 werd deze voltooid.

Rond Dussen begon de toestand zich ondertussen eveneens wat te herstellen. Dat mag worden opgemaakt uit het feit dat vanaf 1450 de parochie Muilkerk, zij het bescheiden, weer begon financieel bij te dragen aan de Domfabriek van het Utrechtse bisdom. Floris van der Dussen, de rechtmatige eigenaar van het kasteel, achtte het in 1455 raadzaam om zich als inwoner van Ooijen tot de schepenen van 's-Hertogenbosch te wenden om zijn aanspraken op het kasteel met de bijbehorende landerijen opnieuw te laten bevestigen. Een duidelijke aanwijzing dat er op het gebied van landterugwinning iets stond te gaan gebeuren.

Kornsche Dijk

Slide 14 Kornse dijk van Dussen naar Werkendam

Dat bleek te kloppen want in 1461 werd door Filips de Goede een oorkonde opgesteld, het "Principale Handvest" genoemd, voor een meer centrale aanpak om het gebied ten oosten van de lijn Dussen Werkendam, voor het water te vrijwaren. Dit diende te geschieden door de aanleg van de Kornsedijk.

Dat de kastelein van Loevestein, tevens baljuw van Zuid-Holland, Floris van der Dussen als raadgever van de hertog een positieve invloed heeft gehad op het besluit tot aanleg van de Kornsedijk, laat zich raden. Als rechtmatige opvolger van het kasteel van Dussen was het immers ook zijn belang dat het verdronken land werd teruggewonnen.

De aanleg van die enorme dijk moet voor die tijd een gigantisch project geweest zijn, zeker ook gezien het relatief korte tijdsbestek (4 jaren) waarbinnen dat gebeurde. Bij de aanleg is in het noordelijk deel gebruik gemaakt van oude dijktracé's en van een gedeelte van de noordelijke oeverwal van het riviertje De Werken. Het traject via Dussen naar Meeuwen volgt geen natuurlijk beloop, maar doorkruist kommen en stroomruggen en gaat langs woonkernen. Alleen al voor de aanleg van de kilometerslange dijk zelf werd maar liefst 1 miljoen m³ grond verzet; ruwweg 350.000 boerenkarren met klei.

Maar ook de waterbuffer- en waterafvoersystemen werden compleet vernieuwd en gereorganiseerd. Een drietal binnendijkse opvangboezems werden gecreëerd en een groot aantal afwateringssluizen in de dijk aangelegd. Door technologische vernieuwingen werd van een natuurlijke afwatering geleidelijk aan overgestapt naar een geforceerde met behulp van windmolens. In 1537 waren er tenminste 16 molens in het gebied, waarvan er maar liefst 7 rond de Kornse Boezem in Dussen stonden. In 1600 was dit aantal opgelopen tot boven de 30. De 7 wipwatermolens bij de Kornse Boezem bleven tot eind 19^e eeuw in bedrijf.

Na oplevering van de Kornse Dijk, de naam is afgeleid van De Koorn (graanschuur) zoals het gebied tussen Den Doorn en De Dusse genoemd werd, bood deze Dussen Muilkerk en een klein gedeelte van Dussen Munsterkerk (± 10%) voortaan bescherming tegen het buitenwater. De nieuwe dijk betekende echter ook een ideale

vestigingsplaats en was het startsein voor de vorming nieuwe buurtschappen. Eerst nog binnendijks, maar naarmate het buitenwater verder werd teruggedrongen, allengs ook buitendijks. Opvallend daarbij was de ontwikkeling van de bebouwing rond de Sluis van Munsterkerk, welke na de bestuurlijke samenvoeging van Munsterkerk en Muilkerk (in 1820) tot Dussen, zou uitgroeien tot de nieuwe kern van het dorp.

Enquete en Informatie van 1494 en 1514

De bewoningdichtheid in het teruggewonnen gebied was begin zestiende eeuw echter nog gering en liep zelfs sterk terug. In de "Informatie" van 1514 (een soort inventarisatie/taxatie ten behoeve van belastingheffing) verklaarde schepen Jan Willemszoon van Honswijck (35 j) dat er in Dussen Monsterkerck en Muylkerck in totaal 60 haardsteden waren met zo'n 200 communicanten. De helft van de woningen waren van weinig waarde, een derde was zelfs armoedig te noemen.

In de decennia daarvoor had de bevolking in de Hollandse grensregio veel ontberingen geleden vanwege de voortdurende oorlogen tussen Holland en Brabant enerzijds tegen het onafhankelijke Gelre. Ook speelden de stijgende graanprijzen hun parten (minder productie door wegvallen graanshuur Grote Waard, start import uit Oostzeegebied). Het bevolkingsaantal (1/3de minder) en het inkomen (gehalveerd) waren ten opzichte van de tijd onder hertog Karel (de Stoute) belangrijk gedaald.

Slide 15 Floris en harnas van Maarten van Rossem

U kent vast allemaal wel de TV-serie Floris (1969) waarin onze blonde held Floris van Rosemondts namens het Bourgondische kamp ten strijde trekt tegen Maarten van Rossem, maarschalk van Gelre, en tegen de oersterke maar bijgelovige Fries, Lange Pier, met z'n huurlingenleger de Zwarte Hoop. Deze TV-serie speelt zich af in deze periode (eind 15de, begin 16de eeuw) en deels ook in onze contreien. Ik kan u verzekeren er was weinigs heldhaftigs aan en de regionale bevolking viel absoluut niet te benijden.

Zo werd bij het beleg van het kasteel van Poederoijen het Land van Heusden en Altena flink gebrandschat en in 1511 werd Werkendam door de Geldersche troepen van Maarten van Rossem zelfs tot de grond toe afgebrand. Van de oorspronkelijk 36 Werkendamse haardsteden resteerden nog maar de helft, met slechts 75 communicanten.

Een zelfde neerwaartse trend werd geconstateerd in naburige dorpen zoals Meeuwen, Broek, Eethen en Genderen. Het aantal haardsteden daalde met 1/3 de, de armoe tierde welig. Veel plattelandsbevolking zocht zijn toevlucht tot de ommuurde stad.

Geertruidenberg bijvoorbeeld zag z'n inwoneraantal fors groeien.

Bovenop het oorlogsleed kwam ook nog eens dat de voortdurende stijging van de graanprijs, essentieel voor het dagelijkse brood en pap, volksvoedsel nummer één, de aardappel kende men toen nog niet.

Nieuwe aanwassen

Wording Zuid-Hollandse Polder

Slide 16 Buitendijkse aanwassen

Maar er waren ook positieve ontwikkelingen. Door de gunstige omstandigheden voor sedimentatie, ontstonden na verloop van tijd buitendijks de Kornse Dijk vruchtbare aanwassen, die al snel in gebruik genomen werden.

Slide 17 Buitendijkse opwassen

Maar behalve aanwassen kwamen ook zogenaamde opwassen boven water. Met name op de stroomruggen waar voormalige dijkpercelen als eerste droogvielen. Er bestond echter veel onduidelijkheid over het eigendomsrecht van de op en aanwassen.

Onderzoekscommissie aanwassen 1521-1523

Tussen 1521 en 1523 reisde een commissie van vijf Haagse topambtenaren door het gebied om zich “*vanden aenwassen, visscheriën ende andere upcomingen aldair ons te informeren en visie vandien bij oechschouwinge te nemen*”. Daarbij werden bewoners ondervraagd over land en water buitendijks en de uitkomsten, 240 in aantal, op schrift gesteld in de zogenaamde *Informatie*. Het was een logisch vervolg op eerdere pogingen van de landsheer het bestuur en de financiën van het graafschap op orde te krijgen. Zo waren voordien omvangrijke fiscale inventarisaties gehouden, de zogenaamde Enquete in 1496 en de Informatie van 1514, waaruit we eerder al citeerden.

Uitvalsbasis van de Haagse commissie was Geertruidenberg. Ter plekke hoorden zij daar mensen, bij voorkeur ouderen en veelal onder ede. Ook werden overlegde bewijsstukken getoetst op echtheid. Onderweg door het gebied lieten zij zich voorlichten door ingezetenen en informeerden zij bij lieden die ze tegen kwamen naar het gebruik of eigendom van een bepaalde aanwas of vissteek. Alles slechts met als doel om de personen die de aanwassen in gebruik hadden genomen hiervoor te laten betalen. Ten aanzien van de visrechten werd echter minder toegeeflijk opgetreden, met tal van eigendomsprocessen tot gevolg (o.a. tegen de kartuizers uit Geertruidenberg).

Doordat het landschap in dit gebied in de zestiende eeuw voortdurend bleef veranderen, moest in de jaren 1541-1542 opnieuw een onderzoek ingesteld worden. In 1560 gevolgd door de afbakening (afzinken molenstenen) van de zuid-west grens in het gebied tussen Holland en de Prins van Oranje in verband met de visrechten.

Bedijking van Zuidhollandsche - of Nieuw Dussensche Polder in 1679

De inpoldering

Slide 18 De Zuid-Hollandse polder

Ook het buitendijkse gebied ten westen van Dussen begon permanente vormen aan te nemen. Plannen tot inpoldering werden reëel. Initiatieven hiervoor werden genomen door de Staten van Holland en een groot aantal particuliere personen. De kosten van de bedijkingen werden via het zogenaamde omslagstelsel geregeld, waarbij men bijdroeg naar gelang eigendom van in te dijken gronden welke aan de hand van een nauwkeurige landmeting werden vastgesteld.

De overheid werd vertegenwoordigd door de Domeinen die voor twee derde deel grootaandeelhouder (68%) waren in het project. Particulieren namen de rest voor hun rekening. De totaal investering bedroeg het voor die tijd astronomische bedrag van

121.978 ponden, 8 schellingen en 4 denarii. Dirck Spruyts werd in 1679 als eerste penningmeester aangesteld en legde in een rekening met perkamenten omslag verantwoording af voor de financiën van dit omvangrijke bedijkingsproject.

De rekening

Behalve de inleg van de aandeelhouders waren er inkomsten uit verpachting en verhuur van weilanden waar de paarden graasden die ingezet werden bij de dijkwerken en verder waren er opbrengsten uit de verkoop van overtollig geworden materiaal. Bouwvergaderingen werden meestal gehouden in kasteel Dussen waar de heer van Dussen Munsterkerk, Maerten Jacot van Axel die zelf ook voor zo'n 60 morgen deelnam in het project, zich een voortreffelijk gastheer betoonde. Overigens wel op kosten van het project want de aangerukte Franse - en Rinckhouwer wijnen kwamen ten laste van de bedijkingsrekening. De aanbesteding was ten kastele op 27 maart en 8 april 1679. Toen het project een maal in volle gang was werden ook elders bijeenkomsten gehouden zoals in De Roze in Woudrichem en in Gorinchem en Dordrecht.

Van alle kanten werd per schip hout voor dijkaanleg aangevoerd. Cornelis Pompe van Meerdervoort, raad en rentmeester-generaal van Zuid-Holland, hield namens de Domeinen toezicht op de werkzaamheden en bekleedde tijdens de duur van het project de functie van dijkgraaf. Blijkens de rekening leverde hij voor zijn diensten forse declaraties in, net als Johan Ballinq zijn assistent. De heren toezichthouders hadden hun eigen onderkomen op het werk in de vorm van een keet waarin zij de maaltijd nuttigen en eventueel zelfs konden overnachten. Voor een adequate landmeting waren de landmeters Matheus van Nispen en Nicolaes Leechanger aangetrokken. Van Nispen was goed bekend met de situatie in de nieuwe polder omdat hij in opdracht van de Staten van Holland en Westfriesland, tien jaar eerder in 1669, de voorgestelde bedijking van de polder in twee verschillende varianten (het groot - en klein concept) in kaart had gebracht.

Alvorens de werken een aanvang namen werden affiches en aanplakbiljetten verspreid in alle dorpen en gehuchten in Holland en Brabant waar de dijkbazen woonachtig waren. Het totale werk werd door middel van maar liefst 88 kleinere aanbestedingen door evenzoveel aannemers (ZZP'rs) uitgevoerd. Ook de bijkomende werken aan sloten en kades, het aanleggen van sluizen, graven en drooghouden van sluisputten, maken van zijlen (spuisluis middels terugslagklep in dijk), duikers en vlieten, en het aanleggen van wegen en stoepen, alles werd steeds afzonderlijk aanbesteed.

Er kwamen veel kandidaten op af. Volgens de toezichthouders onder hen ook *“arme calissen, ruw volk dat, zodra ze een stuiver in handen hadden, de bloemetjes buiten zette, zich zat dronk, dobbelden en speelden en zich te buiten ging aan ontucht. Een voorschot op hun verdiensten smeten ze al gauw over de balk. Te vertrouwen waren ze ook niet. Er waren dieven bij en grove uitbuiters die hun kost verkochten aan een hoger biedende alvorens zij nog maar 'n hand hadden uitgestoken”*.

Voor een deel kwam het werkvolk uit plaatsen ten zuiden van de Maas, die ook gewerkt hadden aan bedijkingen op de Zuid-Hollandse eilanden.

De gage van de dijkwerkers liep uiteen van zo'n 500-1.000 pond voor een dijkvak van tussen 25 en 30 roeden lengte. De kunstwerken waren prijziger.

Het toch alleszins omvangrijke werk werd binnen het jaar afgerond, doch hier gingen jaren van voorbereiding aan vooraf terwijl ook daarna nog voortdurend veranderingen en verbeteringen plaatsvonden. Alles bij elkaar genomen omvatte dit een periode van zo'n dertig jaren.

Bestuursperikelen

In 1722 werd het aandeel van de Domeinen publiekelijk verkocht aan de ingelanden (privatisering). Het bestuur werd overgedragen aan een college van dijkgraaf met heemraden en een penningmeester/secretaris aangesteld door de ambachtsheer. Tot 1795 bleef dit zo, maar met de komst van de Fransen veranderde er bestuurlijk nogal het een en ander. Vanaf die tijd werden de leden van het waterschapscollege door de ingelanden verkozen.

Slide 19 ZH-molen langs A27

Ondertussen was gebleken dat door de voortdurende inklinking van de bodem, natuurlijke uitwatering niet langer meer voldeed. In 1791 werd daarom een achtkante schepadmolen gebouwd, die tweederde van de polder kon bemalen. (Staat nog steeds langs de A27).

Door de verbeterde waterhuishouding als gevolg van de bouw van de Zuid-Hollandse molen vestigden zich ook een aantal boeren in de polder zelf.

Slide 20 Situatie in 1799

Doch daarmee stopte de ontwikkelingen niet. Op nieuw ontstonden buitendijs een aantal polders en de Biesbosch of het Bergsche Veld begon zich te vormen. Ondanks de zware arbeidsomstandigheden in de buitendijkse Biesbosch loonde het kennelijk wel om er aan het werk te gaan. Veel bewoners uit de omringende dorpen, verdienden hun brood als griendwerker of biezensnijder, of werkten aan de inpoldering van de droogvallende aan- en opwassen.

Biesbosch

Slide 21 Regenten in de Dussense Biesbosch

Het meest westelijk deel van de voormalige gemeente Dussen werd gevormd door een gedeelte van de Biesbosch. Het gebied was volledig in eigendom van grootgrondbezitters. Voor een deel waren die eigenaars nieuwelingen. Omdat het bewind van de Bataafsche Republiek gebukt ging onder zware financiële lasten, was in 1805 namelijk besloten tot verkoop van enige nationale domeinen; privatisering zouden we dat tegenwoordig noemen.

Het betrof voornamelijk Hollandse regenten waarvan de belangrijkste waren: de weduwe Andries Brooshoofd (Boerenverdriet en Nelismannenwaard), de erven Baron Jan van Limburg Styrum uit Haarlem (Jannezand en (Nieuw-)Middelland), Johannis Jansen uit Dordrecht (Kijfhoek), Twent van Raaphorst (Nieuwen Dooimanswaard/ Steenen Muur), Groen van Prinster uit Den Haag (Bruine Hoeksche Waard) en Johannis Burgenhoudt uit Schiedam (Pauluszand).

Samen met de Domeinen bezaten zij 90% van de ruim 1.000 hectaren voornamelijk hooi- en weiland en in mindere mate rietgors. Ook de in totaal vijf aanwezige

boerderijen in het gebied waren in hun bezit. De visrechten behoorden de Domeinen toe en werden ingeschat op een jaarlijkse pachtopbrengst van 1.000,- gulden.

Straatweg

Slide 22 Straatweg bij Hank

Aan het eind van de achttiende eeuw waren er in de streek slechts onverharde landwegen. Bovendien maakte de ondergrond van rivierklei - die het Land van Heusden en Altena zo kenmerkt - de wegen in de wintermaanden nauwelijks begaanbaar. De Bataafsche tijd was er echter een van nieuwe ideeën op velerlei terreinen, onder andere dat van economie. Landbouw en nijverheid kwamen in de belangstelling, waarbij de aan- en afvoer van producten belangrijk werden. Daarbij volstonde de veelal uitstekende vaarwegen niet, uitbreiding van het wegennet was noodzakelijk. Vanaf 1806 tot 1813 hadden de wegen echter eerst en vooral een politiek en militair belang. Per keizerlijk decreet werden op 16 december 1811 (200 jaar geleden!) richtlijnen uitgevaardigd voor de aanleg en verbetering van wegen, verdeeld in drie klassen. Er moest een wegennet komen, bestaande uit verharde, rechte wegen, geprojecteerd van kerktoren naar kerktoren. Vanuit Parijs werden wegen naar Holland gepland, onder andere via Antwerpen-Breda naar Amsterdam, de zogenaamde grote weg nummer 2, waarvan de aanleg met grote voortvarendheid ter hand werd genomen.

Slide 23 Tracé langs Geertruidenberg

Vanaf Breda tot ongeveer de zuidelijke oever van het riviertje De Donge onder Raamsdonk kwamen de verbeteringen oftewel de herbestrating van het traject nog onder Frans bestuur gereed. Daarbij werd onder meer het tracé tussen Oosterhout tot aan de Donge ten zuiden van Raamsdonk(veer) rechtgetrokken door de aanleg van de Oosterhoutseweg. Het vervoltraject liet wat langer op zich wachten, onder andere door de politieke omwentelingen, maar ook omdat Geertruidenberg persé in de route wilde worden opgenomen. Geertruidenberg beschikte op de oost-west-postroute tussen Drunen-Lage-Zwaluwe over een bijkantoor voor de postafhandeling en zag dat graag uitgebreid met de noord-zuid-postroute Gorinchem-Breda. Pas in september 1814 volgde de “finale bepaling” van de richting van de nieuwe weg: “langs de stad Geertruidenberg”.

Niettemin werd eind 1812 al begonnen met het opwerpen van de dijk tussen de veerweg in Raamsdonksveer (de weg naar het veer over de Dongen naar Geertruidenberg) en de rivierovergang bij het Oude Maasje. Tevens werden veerdijken aangelegd aan de boorden van het Oude Maasje (het latere Keizersveer). In eerste instantie voor een voetveer, iets later ook voor een handkabelpontveer. Midden 1814 was de Maasdijk tussen het Oude Maasje en Geertruidenberg gereed. Maar door de strubbelingen met Geertruidenberg over de loop van traject, liep het gedeelte vanaf de noordoever van de Donge tot aan Geertruidenberg de nodige vertraging op en was midden 1814 de latere Keizersdijk zelfs nog niet op vereiste hoogte.

In het Land van Heusden en Altena was in juni 1814 slechts de aarden baan van de weg gereed. In verband met de doorreis van de tsaar van Rusland - die via de nieuwe

rijksweg van Amsterdam naar Parijs naar het zuiden zou reizen - werden de lokale gemeentes gemaand om de weg-in-aanleg zo goed mogelijk geschikt te maken voor het keizerlijke gezelschap. Uiteindelijk verkoos de tsaar echter om via Willemstad te reizen en waren alle inspanningen wat dat betreft voor niets geweest.

Maar eind 1814 zal de nieuwe straatweg gereed geweest zijn, want toen werd door de Waterstaat het “voet- en pontveer verpacht over het Oude Maasje. Vanaf 1815 pachtte Jan Baas uit Dussen als hoogste inschrijver het nieuwe veer voor de lieve som van f. 3675,- per jaar en vanaf november 1815 werd er ook tol geheven.

Slide 24 Straatweg bij Nieuwendijk

Het min of meer kaarsrechte tracé van de nieuwe weg was vooral door de toegepaste bestrating van solide brokken uitgehouwen hardsteen een wegebouwkundig neusje van de zalm geworden, tamelijk ongevoelig voor slechte weersomstandigheden, wat in die tijd uitermate schaars was in Nederland. De totale lengte aan straatwegen bedroeg in ons land in 1814 nog maar zo'n 500 kilometer. De karakteristieke bomen langs de kant van de weg waren aangeplant om marcherende soldaten beschutting te geven voor de zon.

De weg werd onder het Franse bewind geclassificeerd als route impériale française nr. 2, doch van de eerste klasse (nr. 1 liep van Parijs naar Calais, nr. 3 van Parijs naar Hannover). De eerstvolgende belangrijke weg in Nederland was de nr. 19 van Delfzijl/Groningen via Den Bosch naar Breda, waar hij aansloot op de nr. 2.

Hessenwagens

Het verbeterde wegennet zorgde ervoor dat de diligence zich tot een populair vervoersmiddel ontwikkelde, totdat in de tweede helft van de negentiende eeuw de spoorwegen opkwamen en helemaal toen de omnibus begin twintigste eeuw op 's land wegen verscheen. Nadeel was wel dat reizen per diligence nogal prijzig was. Uit bewaard gebleven tolregisters blijkt dat er met name een levendig voetgangersverkeer over de Straatweg bestond.

Slide 25 Hessenwagen

Veel bekijks zullen de zogenaamde Hessenwagens getrokken hebben, want de nieuwe Straatweg werd ook in het netwerk van Hessenwegen opgenomen. Hessenwagens verzorgden het internationale transport van die tijd. De vrachtrijders waren veelal afkomstig uit het graafschap Hessen in Duitsland, vandaar de naam.

“De vlam in de pijp” kende ze nog niet, maar ze hadden wel de zweep en die werd er danig over gelegd. De extreem grote open karren, volgeladen en afgedekt met dekzeilen, werden door vijf hengsten getrokken, maar zeven of negen kwam ook voor. Er werd met de paarden niet al te zachtzinnig omgesprongen.

Ze kwamen in konvoien van zwaarbeladen wagens, gemend door gebaarde mannen met brede hoeden, die een taal spraken die vaag bekend was, maar toch niet helemaal. Ze brachten hun koopwaar (linnen, linnen garens en aardewerk) vanuit Centraal-Europa en Italië via Duitsland naar de internationale markten van Amsterdam, Antwerpen en Hamburg en namen weer andere goederen mee terug.

Slide 26 Gevelsteen Hessenwagenpleisterplaats

Ze hadden ook reeds hun eigen “chauffeurscafé’s”. Herbergen soms voorzien van een gevelsteen ter aanduiding dat de uitspanning als halteplaats voor Hessenwagens fungeerde. Door het drukke verkeer vestigden zich langs de straatweg ook al snel de nodige pleisterplaatsen.

Van Lennep & Hogendorp

Slide 27 Nederland in den goeden ouden tijd

De Straatweg werd ook benut door de Leidse studievrienden Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp tijdens “*hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence door de Nederlandsche provinciën in de jare 1823*”, waarbij zij op doorreis naar Breda via het veer bij Sleeuwijk en Raamsdonk (Keizersveer) ook over de Straatweg door Hank kwamen. Zij maakten de oversteek over de Merwede bij Sleeuwijk in een zeilboot om per diligence naar Keizersveer te reizen, alwaar ze een postmeester als reisgezel kregen.

Onderweg werd hun aandacht getrokken door “*mooie en grote boerderijen met drie verdiepingen en immense schuren*”. Daarbij dienen we te beseffen dat in die tijd door het ontbreken van allerlei obstakels zoals bijvoorbeeld de huidige snelweg A-27, Keizersveerse brug, hoogspanningsmasten e.d. maar ook door de geringere begroeiing en bebouwing, men een veel wijder blik had over het polderland, vooral bij helder weer.

Het Lege Land

Ondertussen zijn we in de 19de eeuw aangeland. Aan het begin hiervan was Nederland vooral een “Leeg Land”. Ons landje telde in 1815 slechts 2,2 miljoen inwoners. Dat was al bijna twee eeuwen zo, alleen de laatste twee decennia was het inwonersaantal weer gaan groeien. Van die 2,2 miljoen mensen woonden er 800.000 in de destijds nog van stadsmuren of -wallen voorziene 85 steden of stadjes, zoals Heusden, Woudrichem en Geertruidenberg, die relatief weinig openbare ruimte in beslag namen en vooral in het verstedelijkte Holland geconcentreerd waren. Noord Brabant, inclusief de stedse bevolking, kende in die tijd in totaal slechts 349.000 duizend bewoners. Eindhoven bijvoorbeeld had nauwelijks meer inwoners dan de gemeente Dussen.

De wegen waren vaak enkel modder waar men in natte jaargetijden tot de enkels in wegzakte. De dorpen waren dan per rijtuig niet langer bereikbaar en het leek wel of er achter dit land geen land meer was. De voetbode bezorgde in Dussen slechts twee keer per week postcorrespondentie van of naar Heusden.

De poorten van de steden gingen ’s avonds dicht en sloten het platteland buiten in totale duisternis. Men leefde in eigen stad, streek of dorp - daarbuiten kwam men zelden - op het tijdsritme van de seizoenen en alleen bij daglicht, want huis- en straatverlichting was er niet. De traagheid van het bestaan werd bepaald door het trage vervoer en het lange wachten bij sluisen en bruggen en het oponthoud bij tollenspleisterplaatsen.

Kadastrale opmeting rond 1830

Na bevrijding van de Fransen, in 1813, behoefden de overheidsinkomsten broodnodig een extra stimulans omdat de Franse bezetting het nieuwe koninkrijk van Willem I met een astronomische staatschuld van 1,7 miljard gulden had opgezaaid. Bij het zoeken naar een oplossing speelde de opvatting van destijds dat grond de bron van alle welvaart was een belangrijke rol. Er werd besloten om een geheel nieuwe landelijke opmeting en taxatie van alle percelen uit te voeren.

Uit die eerste kadastrale opmeting wordt duidelijk dat ook onze regio vooral leeg was. De gehele gemeente bestond voor 90% uit weiland, hooiland en bouwland. Slechts 0.7% was - zoals dat heette - betimmerd oppervlak en dan was daar het erf nog bijgerekend.

Slide 28 Aantal woningen (naar klasse) omstreeks 1830

Opmerkelijk is, dat de gemeente Dussen in die tijd in absolute inwonersaantallen na de stad Heusden de grootste gemeente van het Land van Heusden en Altena was. Met 5,5 bewoner per pand, zat men exact op het gemiddelde van de streek, maar met 55 inwoners per vierkante kilometer, bleef men daar weer behoorlijk onder, maar daaraan was de dunbevolkte Biesbosch debet. Met een bevolkingsaanwas van 12% per decennium in de periode 1795-1820 zat Dussen nagenoeg op het gemiddelde voor de streek van +14%.

Na de objectieve opmeting door het kadaster ging de belasting in de gemeente Dussen flink omhoog. Het stijgingspercentage bedroeg er zo'n 80%, waar het gemiddelde voor het gehele kanton Heusden "slechts" +36% was.

Armoede

Slide 29 De armoe tot schuilplaats dienende

Nederland stond er destijds beroerd voor. Tachtig procent van de mensen was straatarm, slecht gehuisvest en slecht gevoed. Mensen waren veel kleiner dan nu en de gezondheid liet veel te wensen over. De gemiddelde leeftijd was in 1840 veertig jaar, maar tien jaar later was dat gedaald tot 35 jaar. In 1845 mislukte in heel Europa de aardappelooft, in 1846 brak buik- en paratyfus uit en mislukte de roggeooft. In 1848 kwam de cholera, daar ging je binnen acht uur aan dood. Griep, nu meestal alleen vervelend, was dodelijk. Het vormde het startsein voor de eerste grote emigratietrek, vooral naar Amerika en aangewakkerd door succesvolle emigranten die aan het thuisfront schreven: *"hier is alles vooruitgang, ten Uwent stilstand, zoo niet teruggang"*.

Wateroverlast

Slide 30 Dijkdoorbraak bij Woudrichem

Helemaal ongelijk hadden ze niet, want een ander probleem was het verzakken van het land. Nederland bestond oorspronkelijk voor een groot deel uit veenmoerassen die rond het jaar duizend vier meter boven zeeniveau lagen. De moerassen werden ontgonnen, en het water werd afgevoerd. Het gevolg was dat de grond ging inklinken

en dalen, gemiddeld veertig centimeter per eeuw. Rond 1850 lagen de vroegere moerassen meters onder zeeniveau, met alle veiligheidsrisico's van dien. We hebben daarbij letterlijk onze eigen kuil gegraven.

Dat was de reden dat ondanks de bedijkingen het water de streek parten bleef spelen.

Op 24 Februari 1837 woedde er een hevige storm. De materiële schade in de gemeente Dussen werd becijferd op ruim 7.000 gulden. Dat was erg, maar ronduit dramatisch was het krantenrelaas over Johanna Bruystens, weduwe van Jan Schippers die een huisje aan de Buitendijk in Hank bewoonde. Zij zelf, maar ook haar zes kinderen, waarvan het oudste meisje 19 jaar was, verdronken allen toen hun huis als gevolg van de overstroming instortte. Drie kinderen leken zich voor het wassende water nog op het dak van de woning in veiligheid te kunnen brengen, totdat het op de stroom werd meegevoerd richting de Oude Maas. De pontschippers van Keizersveer deden nog een heldhaftige reddingspoging maar het dak werd voor hun ogen door de kracht van het water uiteengereten, daarbij de kinderen in de diepte met zich meesleurend.....

Ramp van Nieuwkuijk

Slide 31 Reddingsaktie watersnood 1880

Ook in de jaren daarna zorgen overstromingen en dijkdoorbraken voor veel overlast. Maar het ergste moest nog komen: de ramp van Nieuwkuijk op 31 december 1880. Door de dijkdoorbraak bij Nieuwkuijk stroomde het Land van Heusden en Altena als een badkuip vol; het water stond tot aan binnenkant van de Buitendijk in Hank. Maar liefst 42 dorpen met 26000 inwoners en 20000 hectaren vruchtbaar bouwland overstroonden, 500 stuks vee verdronken.

De meeste woningen in het getroffen gebied stonden diep onder water. Met behulp van ladders hadden velen hun toevlucht gezocht op zolder. De omgeving leek een onafzienbare zee, waarop zich allerlei vaartuigen met levensmiddelen e.d. in verschillende richtingen naar de boven het water uitstekende daken aan- en afvoeren. Ofschoon op 6 januari door een sterke oostenwind het water langzaam begon te vallen, stortten door de felle wind veel huizen alsnog in. Alleen al in de gemeente Dussen, zo meldden de kranten, waren een zeventigtal woningen vernield waarvan een groot deel in Hank. Op het Kasteel werden maar liefst 47 gezinnen gehuisvest, tot zelfs in de torens toe. Zo'n 200 personen waren bij particulieren ondergebracht. De toestand verslechterde nog door de invallende strenge vorst. Eén maand ná de ramp kregen in de ZHPolder 215 mensen hulp van de Werkendamse hulpcommissie. Twee artsen uit Amsterdam boden extra medische zorg. Hulp geboden vanuit Capelle en Waspik zorgde voor enige verlichting.

De ramp leidde uiteindelijk tot het graven van de Bergsche Maas, al leverde dat naast waterstaatkundige voordelen ook een aantal nadelen op.

Graven Bergsche Maas

Bij wet (Maasmondwet) werd op 26 januari 1883 door Koning Willem III bevolen tot het graven van de Bergsche Maas. In april 1888 werd een aanvang gemaakt met het veelomvattende werk dat tot augustus 1904 zou duren. Als eerste werd aanbesteed het traject tussen het Holleke bij Keizersveer en de Dussensche Gantel dat gereed kwam in juni 1891.

Slide 32 Ringdijk Overdiepsen polder

Bij het graven van dit eerste riviervak werd de Overdiepsen polder getransformeerd tot een werkpolder door de bestaande dijken langs de Dussensche Gantel, de Oude Maas en de Scheisloot op te hogen. Aan de westzijde bij Keizersveer werd een kleidam aangelegd om het water van de Biesbosch te weren.

Slide 33 Elevator voor grondverzet

Om u een indruk te geven van de massaliteit van de werkzaamheden enkele getallen: Aantal arbeiders ingezet $\pm$ 1.000. Totaal grondverzet in dit eerste traject ruim 3,5 miljoen m³, waarvan 5% met de schop in spoorwagens werd verwerkt.

Slide 34 Excavateurs voor grondverzet

Een kleine 2% werd gebaggerd en opgespoten, zodat 93% van het grondverzet met 5 enorme excavateurs (grondverzetmachines) werd uitgegraven en op normaal spoor vervoerd.

Deze machtige machines laadde in 25 minuten een trein van 22 wagons met grond, die daarna door maar liefst 12 locomotieven over 30 km rails naar de plaats van bestemming werd gebracht.

Slide 35 Arbeiders aan het werk

De talrijke arbeiders waren voor het grootste deel bij het werk gehuisvest. Vanaf 1888 tot voorjaar 1892 was er in Dussen een stapelplaats gevestigd; een ketendorp opgetrokken van hout of riet voor arbeiders en in hout met steen beklampt voor leidinggevendenden met hun gezinnen. Het bestond onder anderen uit: Een ruime woning voor de aannemer met een twintigtal grotere - en kleinere kamers, met een bloementuin aan de voorzijde en een veranda aan de achterkant. Woningen voor de ingenieur, hoofdopzichter, gezamenlijke opzichters en chef-machinist. Zes opzichtersketen, achttien dubbele - en drie enkele werkmansketen. Een grote werkplaats met twee afdelingen. Een smederijwerkplaats waar 65 medewerkers twaalf smidsovens bedienden en waar men ijzeren kipkarren maakte, voltooidde het geheel.

Aanleg Keizersveerse brug

Slide 36 Opening Keizersveerse brug

Hoewel het graven van de Bergsche Maas ontegenzeggelijk een grote vooruitgang betekende voor de waterbeheersing in het gebied, had de nieuwe - maar brede waterweg ook een aantal negatieve effecten.

Zo was het troebele water van de Bergse Maas niet geschikt voor de papierfabriek bij Keizersveer en ook de drinkwaterkwaliteit in Hank en Dussen verslechterde. De CdK hekelde zelfs het bestuur van Dussen dat men niet maximaal had geprofiteerd van de mogelijkheden en beschikbare middelen die zich bij de aanleg van een dergelijk grootschalig infrastructureel project binnen de gemeentegrenzen nu eenmaal altijd aandienen.

Bovendien, door de waterbarrière, die veel groter was dan bij het oorspronkelijke Oude Maasje, raakte het Land van Heusden en Altena tamelijk geïsoleerd. Historisch

gezien waren Hank en Dussen sterk georiënteerd op de zuidelijk van het water gelegen regio, doch men verloor daarmee gaandeweg de aansluiting. Pastoor Croon van Hank en Burgemeester Snijders van Dussen constateerden al in een vroegtijdig stadium de negatieve effecten van de nieuwe waterweg en voerde dan ook een niet aflatende strijd voor een brug bij Keizersveer die echter pas in 1931 gehonoreerd werd.

Conclusie

Toen was echter de crisis al uitgebroken, waardoor er niet veel veranderde. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef het gemiddelde inkomen van de bewoners van het Land van Heusden en Altena aanzienlijk lager dan bijvoorbeeld in de Langstraat en bedroeg het nog niet de helft van het Nederlands gemiddelde.

De bevolkingsgroei in de periode 1900-1940 bleef achter bij het gemiddelde. In de provincie Noord-Brabant was deze drie keer zo hoog. Het opleidingsniveau baarde eveneens zorgen. De sociale achterstand, ondanks de vruchtbare grond van de nieuwe polders, was deels te wijten aan de geïsoleerde ligging maar ook aan de geringe scholingsmogelijkheden. In het hele Land van Heusden en Altena was er bijvoorbeeld geen enkele mogelijkheid tot voortgezet onderwijs. Zodoende verkeerde het gebied bij het uitbreken van de oorlog dus in een weinig benijdenswaardige positie.

Slide 37 Vragen?

Hiermee zijn we aan het einde gekomen van deze geschiedenis van de Groote Waard. Zijn er nog vragen?